

UDK: 94(497.1)"1945/1991":612.821.2

1.01 izvorni znanstveni članek

David Petelin

doktor zgodovinskih znanosti, magister upravnih znanosti,
magistrski študent prava

(Zavod za šport Republike Slovenije Planica,
oddelek Muzej športa) (Ljubljana)

O prevpraševanju izgubljene preteklosti: socialistična Jugoslavija in jugonostalgija

Izvleček: Pregled izvorov nostalgije za socialistično preteklostjo v današnji vzhodni Evropi kaže na potrebo po prispevkih, ki neposredno obravnavajo odnos med sedanjostjo in družbenimi spremembami v (post)socialističnem obdobju. Raznoliki spomini z različnega zornega kota sami po sebi sugerirajo, da je treba prevrednotiti vsesplošne izkušnje družbene preobrazbe, ki jo je usmerjala državna oblast. Osredotočenost na transformacijo nekdanjega vsakdanjega življenja nakazuje nov pogled na nekatere socialne in gospodarske politike v socialističnih režimih, da bi tako lahko preoblikovali naše razumevanje narave socializma. Z izrazi jugonostalgija, titoizem in novo jugoslovanstvo označujemo reminiscence na življenje v socialistični Jugoslaviji, že desetletja pa je vse to predmet številnih akademskih razprav. Pri analizi skupne jugoslovanske preteklosti obstaja poleg objektivnih dejstev tudi simbolno rekonstruirana in idealizirana preteklost. V vseh nekdanjih jugoslovanskih republikah je podoba socialistične Jugoslavije na splošno bolj pozitivna pri običajnih ljudeh, manj pa na uradni državni

ravni. Po propadu socializma se je bistveno spremenil tudi okvir spomina in smisel družbene korektnosti. Spomin na to obdobje ni statičen, ne le zaradi sprememb znotraj kapitalizma, ki vrednoti socializem, temveč tudi zaradi dejstva, da ima vsaka nova generacija nove izkušnje ter zato drugačen pogled na preteklost.

Ključne besede: nostalgija, socializem, Jugoslavija, spomin, zgodovinopisje

Questioning the Lost Past: Socialist Yugoslavia and Yugonostalgia

Abstract: An overview of the sources of nostalgia after the socialist past in today's Eastern Europe points out the need for contributions that directly address the relationship between the present and the social changes in the (post) socialist period. Various memories originating from different perspectives suggest by themselves the necessity to revise the universal experience of social transformation, which was directed by the state power. The focus on the transformation of the former everyday life brings forth a new look at some social and economic policies in the socialist regimes in order to transform our understanding of the nature of socialism. Through the concepts of yugonostalgia, Titoism and new yugoslavdom, we refer to the reminiscences of life in socialist Yugoslavia; all this has already been the subject of numerous academic debates for decades. In the analysis of the common Yugoslav history, there is, in addition to the objective facts, also a symbolically reconstructed and idealized past. In all the former Yugoslav republics, in general, the image of socialist Yugoslavia is more positive for ordinary people than at the official state level. After the collapse of

socialism, the framework of memory and the sense of social correctness also changed significantly. The memory of this period is not static, not only because of changes within capitalism, which reflects socialism, but also because each new generation has new experiences and therefore a different view of the past.

Key words: nostalgia, socialism, Yugoslavia, memory, historiography

Uvod

Vse od padca vzhodnoevropskih socialističnih sistemov so se v zgodovinopisju izjemno razširili primerjalni pristopi, ki se osredotočajo na izkušnje življenja v socializmu. Politične razlike in posledično tudi razlike v ekonomski, socialni in kulturni sferi med Jugoslavijo in evropskimi državami vzhodnega bloka so bile do določene mere že predmet raziskav. Razlike na jugoslovanski strani najpogosteje izhajajo iz svojstvenega partizanskega odpora med drugo svetovno vojno, razkola z Informbirojem leta 1948, odpiranja države proti Zahodu, utrjevanju Titovega kulta osebnosti, decentralizacije, uvedbe kardeljanskega samoupravljanja v notranji politiki in gibanja neuvrščenih v zunanji. (Kladnik 2013, 439) Pregled izvorov razširjene nostalgije za socialistično preteklostjo v današnji vzhodni Evropi kaže na potrebo po prispevkih, ki neposredno obravnavajo odnos med sedanostjo in družbenimi spremembami v (post)socialističnem obdobju. Gre predvsem za nadaljevanje kulturnih vrednot, ki so formirale del ozadja vsakdanjega življenja v letih socialistične preobrazbe, in ostanke obdobja socializma iz vsakdanje materialne kulture ter različne plasti zgodovinskega spomina, ki so jih oblikovali in jih še naprej oblikujejo reminiscence na pro-

padle režime. (Pittaway 2003) Ker se je večina socialističnih družbenih in ekonomskih institucij po letu 1990 razgradila, se je pojavil nostalgichen spomin na vzorce socialističnega vsakdanjega življenja. Raznoliki spomini z različnega zornega kota sami po sebi sugerirajo, da je treba prevrednotiti vsesplošne izkušnje družbene preobrazbe, ki jo je usmerjala državna oblast. Osredotočenost na transformacijo nekdanjega vsakdanjega življenja nakazuje nov pogled na nekatere socialne in gospodarske politike v socialističnih režimih, da bi tako preoblikovali naše razumevanje narave socializma. (Gal in Kligman 2000)

Nostalgija na evropskem vzhodu in jugoslovanska »večvrednost«

Zgodovinopisje je pokazalo, da zgodovina vsakdanjega življenja razkriva tako boleče kot tudi svetle plati preteklega življenja. V tem kontekstu prihaja do neke vrste nostalgije, ki je pogost pojav v nekdanjih socialističnih državah. Nostalgije ne smemo povezovati s političnim podpiranjem propadlih režimov, saj gre za spomine na vane modernizacije, socialno varnost, glasbo, televizijske podobe, čustveno zaznamovane produkte, otroštvo ali odraščanje, torej za spomine na dele vsakdanjega življenja, ki so se izgubili v času tranzicije. Prav tako je treba opozoriti na povezavo med zgodovinopisjem in antropologijo oz. sociologijo ter s tem na metodo ustne zgodovine, ki se lahko zaradi spreminjajoče se percepcije posameznika izkaže za zelo občutljivo. Prav dejstvo skoraj pol stoletja trajajočega obdobja socializma je na svoj način oblikovalo spomine povojnih generacij. Na drugi strani pa so družbene spremembe v devetdesetih letih 20. stoletja privedle do postsocialistične nostalgije, ki jo je treba kritično

preučiti z raziskovanjem socialističnega vsakdanjika. Nostalgijo za prejšnjimi oz. socialističnimi časi poznajo države, ki imajo izkušnjo socializma in so se znašle v »grobem« kapitalizmu. Toda nostalgija še ne pomeni tudi dejanske želje po obnovitvi socialističnega sistema. Takšna občutja je treba razumeti kot pravico ljudi, da na tisto obdobje obdržijo svoj lasten spomin, pa tudi spoznanje, da običajni posamezniki niso bili zgolj marionete sistema, kar jim mnogi pripisujejo, temveč so v okviru meja dovoljenega in možnega živeli svoja življenja. (Hann 1993)

Spomine in ustna izročila je treba preveriti s primerjalnimi študijami, ki lahko pokažejo, kje in v čem je bil jugoslovanski vsakdanjik drugačen od tistega v vzhodnem bloku ali na Zahodu. V primerjavi z državami vzhodnega bloka so razlike gotovo opazne, vendar je njihovo dojetje vsaj delno posledica ideologije – jugoslovanski državni aparat je namreč načrtno poustvarjal občutek večvrednosti državljanov Jugoslavije v odnosu do drugih socialističnih držav. Z izrazi jugonostalgija, titoizem in novo jugoslovanstvo označujemo reminiscence na življenje v socialistični Jugoslaviji, že desetletja pa je vse to predmet številnih akademskih razprav. (Kaučič 2010) Podobne raziskovalne usmeritve pogosto vključujejo retrospektivne študije iz vsakdanjega življenja in razvoja popularne kulture ter njihovo sedanjo refleksijo. (Spasić 2012)

Konec druge svetovne vojne je privedel do novega političnega položaja Jugoslavije, ki je iz vojne izšla kot zmagovalka na strani antifašistične koalicije, obenem pa jo je zaznamovala odločna Titova notranjepolitična zmaga. Druga Jugoslavija je imela v času svojega obstoja več imen. Ko oblika oblasti še ni bila opredeljena, je kratek čas do novembra

leta 1945 nosila ime Demokratična federativna Jugoslavija (DFJ), do leta 1963 se je imenovala Federativna ljudska republika Jugoslavija (FLRJ), od leta 1963 dalje pa Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ). Čeprav je druga Jugoslavija dejansko pomenila izrazito diskontinuiteto, je uradno nasledila prvo, to je Kraljevino Jugoslavijo. V tem času je kot monopolna sila vladala Komunistična partija Jugoslavije (KPJ), ki je bila zmagovalka v vojni – takoj po njej se je zunanjepolitično in ideološko oprla na Sovjetsko zvezo. Socialistična Jugoslavija je podedovala vse težave stare Jugoslavije. V prvi vrsti so bile tu kulturne in ekonomske razlike, od koder so izhajala narodnostna trenja, ki so jih reševali z ideološko nadstavbo »bratstva in enotnosti«, a ta v praksi ni nikoli zaživela. Družbeno življenje je pestila odsotnost civilne družbe skupaj z režimskimi mediji, ki mnogih tem niso obravnavali. Vseskozi je bila prisotna tudi fizična represija. Posledica vseh omenjenih dejavnikov je bila izredno močna politična emigracija. Druga Jugoslavija je sicer doživela velik gospodarsko-socialni napredek, ki ni bil enakomeren, vendar je bil, kot povsod po svetu, vsesplošen. Položaj delavca je bil ob pogoju zvestobe režimu na zavidljivi ravni. (Čepič 2006, 397) Družbena ureditev Jugoslavije je sledila načelom znanstvenega socializma, vendar v smeri, ki se je razlikovala od drugih socialističnih držav. Edvard Kardelj, teoretik jugoslovanskega socializma, je uveljavil načelo delavskega in družbenega samoupravljanja. Ta oblika je bila drugačna od stalinističnega razumevanja, ki je temeljilo na vsemogočnosti države. (Vodušek Starič 1983) Razloge za drugačen razvoj je treba iskati v samostojni poti Jugoslavije po letu 1948, to je po zavrnitvi resolucije Informacijskega biroja komunističnih partij (Informbiroja oz. Kominforma).

Zaradi informbirojevskega spora Jugoslavija ni postala članica Varšavskega pakta, skozi petdeseta in šestdeseta leta 20. stoletja se je odpirala proti Zahodu, državne meje pa so z mednarodnimi sporazumi postajale vse bolj prepustne. Država se je legitimirala s pridobitvami revolucije. Iz nje izhajajoča razlika z vzhodnoevropskimi državami je bila tudi v vlogi voditelja, saj se je Jugoslavija kot dežela socializma razvijala samostojno in brez Sovjetske zveze. Ravno zaradi tega njen predsednik Josip Broz Tito ni bil več v senci Stalina; nasprotno, gojil je lasten kult osebnosti, opiral se je na vojsko, policijo in mladino. Tito je bil od leta 1937 predsednik partije, po vojni predsednik vlade, od leta 1953 predsednik republike, od leta 1974 pa dosmrtni predsednik republike. Prav tako je bil vrhovni poveljnik vojske, njegova beseda je bila odločilna, prva in zadnja. Komunistična partija Jugoslavije s Titom na čelu je hotela postati »socialistični svetilnik« na Balkanu. (Pirjevec 1995)

Jugoslovanska identiteta z ideologijo bratstva in enotnosti

Jugoslavija je bila večnarodna država, kjer zavest o narodni identiteti pri nekaterih etničnih skupinah ni bila do konca izoblikovana. Po prvi svetovni vojni je jugoslovanska ideja zajela samo vrhnjo plast politikov južnoslovanskega izvora na območju nekdanje Avstro-Ogrske. Jugoslavija kot država ni nastala na temelju skupne jugoslovanske zavesti, temveč kot posledica političnih stremeljenj nekdanje Kraljevine Srbije, avstro-ogrskih južnih Slovanov in delno tudi odločitev zmagovitih zaveznikov v prvi svetovni vojni.

Jugoslavija je tako nastala kot politična tvorba brez zavesti njenih narodov o skupnih interesih, skupni zgodovini in skupni ogroženosti. Po mnenju Franceta Bučarja (2011, 241) je bila nekako država »brez osebne izkaznice«. Razumljivo je, da je bila težava njene istovetnosti njeno trajno in nikoli rešeno breme. Istovetnostni primanjkljaj so morali reševati vsi režimi, ki so v tej državi vladali.

Kraljevina kot prva oblika vladavine je manjkajočo skupno zavest zaman poskušala nadomestiti z unitaristično idejo o skupnem jugoslovanskem narodu treh plemen (Srbov, Hrvatov in Slovencev). Po Bučarju (241) se je to dejstvo najočitnejše pokazalo ob napadu nacistične Nemčije in njenih zaveznic leta 1941, ko ni bilo nikakršne skupne volje ali dejavnosti za obrambo. Njen nadomestek ni bila niti skupna ogroženost. Med osvobodilno vojno je komunistična partija organizirala partizanstvo kot obliko boja proti okupatorju, ki pa ni nastalo kot enotno vsejugoslovansko gibanje, temveč kot odpor proti okupatorju pri posameznih narodih. Partija je ta upor pri posameznih narodih organizacijsko povezala v enotno gibanje, ga vodila in usmerjala kot jugoslovanski odpor in mu postopno zagotovila tudi vsejugoslovanski politični in vojaški značaj.

Nacionalna zavest ni bila sestavina internacionalne zavesti komunistične ideologije. Jugoslovanska partija je bila že pred vojno organizirana kot jugoslovanska izpostava mednarodne komunistične internacionale, ta pa je bila vodena neposredno iz Sovjetske zveze. S tega vidika jugoslovanska partija ni bila utemeljena na narodnostnem načelu, temveč kot organizacijska izpostava Kominterne, ki je sredi druge svetovne vojne za svoj obstoj poiskala zatočišče v domovinski zavesti in s tem potrdila, da je zavest o internacionalni

delavski pripadnosti samo nadomestek, ki v skrajni sili nima nobene praktične vrednosti. Nekaj podobnega so poskušali komunisti ustvariti tudi v Jugoslaviji, pri čemer je takratna jugoslovanska zavest služila le utrjevanju položaja partije, medtem ko so se jugoslovanski narodi borili za svoj obstoj na temelju svoje lastne zavesti in ogroženosti. Zavest o jugoslovanstvu jim ni bila potrebna in je dejansko niti ni bilo. (242)

Partija je potrebovala zavest o skupni povezanosti jugoslovanskih narodov. Ideološko konstruiran naziv »bratstvo in enotnost« je bil potreben tudi zaradi preseganja medvojnih konfliktov. Že ime samo razkriva, da ne gre za zavest o kakem skupnem izvoru ali skupni zgodovini. Razlike niso bile samo v jezikih, temveč tudi v veroizpovedi, kulturi in državnopravni tradiciji. V tej preteklosti so bili jugoslovanski narodi pogosto v sporih, celo vojaških, bodisi neposredno ali kot del imperialnih sil, ki so med seboj tekmovala za obvladovanje prostora, ki so ga naseljevali južnoslovanski narodi. Celotno ime jugoslovanski ni bilo v zgodovini nikoli uporabljeno. Pojem jugoslovanstva se je pojavil pri južnoslovanski inteligenci šele v 19. stoletju v sklopu Avstro-Ogrske, vendar bolj kot romantična ideja brez politične izvedljivosti. V Srbiji pa je bilo jugoslovanstvo celo kot ideja povsem nepoznano. (243)

Enako kot je pojem jugoslovanstva po ustanovitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev prevzel kralj in v njem videl sredstvo za uveljavljanje svoje oblasti, je veljalo tudi za partijo, ki je bratstvo in enotnost izrabila za monopol in legitimnost zastopanja vseh narodov, nad katerimi si je pridobila oblast. Prav ideja o bratstvu in enotnosti, ki ni zahtevala nasilja kot sredstva za trajnost oblasti, naj bi premostila zgodovinske razlike in pomanjkanje skupne zavesti.

Skupne zavesti pa ni mogoče umetno ustvariti, saj zahteva prostovoljnost in spoznanje, do katerega je mogoče priti le v svobodi. Ideja o bratstvu in enotnosti je ob pomankanju svobode in ob nasilnem bratstvu, ki ga ni bilo, medsebojno oddaljenost jugoslovanskih narodov le še krepila, tako da ni mogla izkoristiti in ovrednotiti niti tistih možnosti, ki so vsaj kot možnosti obstajale. (243)

Občutka skupne pripadnosti partija ni mogla razviti, saj pripadnost širši skupnosti ne more temeljiti na prisili. Geslo bratstva in enotnosti ni moglo nadomestiti pomanjkanja dejanskega občutka skupne povezanosti in je bilo samo krinka za partijsko dominacijo. Dokler je bila ta nesporna in ni imela alternative zaradi splošne notranje družbene nerazvitosti, je tudi partijsko obvladovanje odnosov med narodi veljalo kot nesporno. Ko pa je razvoj gospodarstva tudi zaradi delavskega samoupravljanja ustvarjal razlike v položaju posameznih narodov in zato tudi poglobljajal nesoglasja med njimi, se je postavilo vprašanje, po kakšnih načelih urediti odnose med njimi. Razen gesla o bratstvu in enotnosti, ki ni imelo nobene podlage v zavesti narodov, nad katerimi je vladala, partija nikoli ni razvila niti poskusa ustvariti zavesti o skupni pripadnosti, ki bi nadomestila njeno prisilo.

Simbolno ustvarjena in idealizirana preteklost

Pri analizi skupne (tudi paradoksalne) jugoslovanske preteklosti obstaja poleg objektivnih dejstev tudi simbolno ustvarjena in idealizirana preteklost, ki je v publicistiki velikokrat označena kot »sedma republika«. Glede na vlogo Tita, partije oz. zveze komunistov in tolmačenja narave socialistične Jugoslavije ter družbeno-ekonomskega razvoja

njenih posameznih republik obstajajo po Kuljiću (2011, 2) v humanistiki in publicistiki tri idejnopolitične in spoznavno-teoretične perspektive.¹ Danes tudi v zgodovinopisju prevladuje nacionalna ali državnocentralistična perspektiva, precej v ozadju je jugoslovska ali socialnozgodovinska, najmanj pa so prisotni filozofsko-zgodovinski pogledi z zornega kota dolgih procesov (fr. *longue durée*).

Na podlagi omenjenega lahko metaforično govorimo o treh perspektivah: 1. žabji perspektivi, to je zornem kotu z vidika interesov lastnega naroda, državne suverenosti in epohalne nacionalne zavesti; 2. ptičji perspektivi, kjer je osrednji interes družba in ne država, socialna mobilnost in njena struktura z mehanizmi, ki so med letoma 1945 in 1991 zagotavljali mir na Balkanu; ter 3. panoramski perspektivi, ki je časovno najdaljša in osmišlja Jugoslavijo² skozi celotno obdobje 19. in 20. stoletja ter ga hkrati primerja s prejšnjimi in kasnejšimi obdobji. Gre za

- 1 Perspektive se razlikujejo v pogledu na legitimnost in zakonitost, ki zahtevajo različne strukture zavesti o preteklosti. Prvi vidik zajema deviacije nacionalnega samouresničevanja in omejevanja nacionalne suverenosti ter političnega pluralizma, druga perspektiva zaobjema obseg modernizacije družbe in spremembe v družbeni strukturi, tretja pa z nekako nadzgodovinskega vidika ocenjuje vladarje bodisi kot spodbujevalce razvoja ali kot konservativne varuhe tradicije. Iz prve perspektive se napajajo dejanja narodnoobrambnega ali osvobodilnega značaja. Šele ob upoštevanju drugega in tretjega vidika lahko razberemo, da je lahko tudi narod napadalen in da partijski moznem sam po sebi še ni bil ovira za modernizacijo. Na določen način se prvi pogled od drugega razlikuje v tem, da klasični dogodkovni državnocentrični pristop različno analizira spremembe v družbeni strukturi.
- 2 Tu je glavno vprašanje, ali je bil Tito zadnji balkanski »Habsburžan«, torej zadnji vladar različnih etnij znotraj večnacionalne balkanske države. (Kuljić 2007)

različne dimenzije kulturnega spomina, ki predstavljajo neločljivo celoto znanstvenega in političnega soočenja s preteklostjo.³ Ko razmišljamo o splošnem metodičnem pristopu, lahko ugotovimo, da pri prvi perspektivi prevladuje dogodkovno pripovedovanje, pri drugi je v središču sociološko–zgodovinska analiza razvoja družbe, pri tretji pa filozofsko–zgodovinski pogled, ki obdobje titoizma ocenjuje v luči dvestoletnega dogajanja na Balkanu. (3)

Sodobno nacionalno zgodovinopisje, to je prva perspektiva, opredeljuje pomen Jugoslavije kot čas nacionalne in ideološke podrejenosti (Hrvaška), ideološkega zaslužnjevanja in etnične fragmentacije (Srbija) ali kot zgodbo o zgrešenosti in začasnosti (Slovenija). V središču tovrstnega kulturnega spomina je čustvena napetost med jugoslovansko in nacionalno državo. Teza o komunizmu kot vsiljenemu ekonomsko-političnemu sistemu je enako prisotna v srbskem, hrvaškem in slovenskem revizionizmu. (4) Prva perspektiva ponuja politično korektno zgodovino, ki jo potrebuje sedanost. Druga perspektiva z več občutka za historičnost razlaga odnos med današnjo sliko preteklosti in socialistično podobo prihodnosti, tretja perspektiva pa poskuša prikazati sliko titoizma v prihodnosti. S teleološkega vidika, ki kapitalizem in evropske ideje povezovanja razume kot končni cilj zgodovine, je titoizmu pripisana totalitarna narava, obenem pa se kaže kot *tabula rasa*, polje novih interpretacij. (13)

S sociološke perspektive se obdobje socialistične Jugoslavije zdi povsem drugačno. Mnogi procesi se celoviteje razberejo

3 Te perspektive se ne razlikujejo samo z vidika izbranih tem oz. predmeta raziskovanja, temveč tudi glede na raziskovalno obzorje, postavljanje raziskovalnih prioritet in pojme, ki jih raziskovalci uporabljajo.

šele z vidika globljih in manj bleščečih družbenih sprememb, ki so na videz manj opazne od kratkih in burnih političnih dogodkov (fr. *histoire événementielle*). V tem primeru je pogled usmerjen v družbo in vsakdanje življenje. Sociološka perspektiva presega za mnoge etnocentrične teorije značilen statični pristop, ki v družbenem in ekonomskem razvoju v celoti prepoznava vsemogočno roko Centralnega komiteja in Tita prikazuje kot gonilo zgodovine. Šele takrat, ko se pogled od države preusmeri k družbi, postane perspektiva preteklosti drugačna. (7)⁴ Tako v ospredje jasno pridejo dejavniki, kot denimo pravica do dela, socialna in eksistencialna varnost, učinkovito preprečevanje kriminala, brezplačno izobraževanje, zdravstveno varstvo, emancipacija žensk ipd. Simbol tega prehoda ni zgolj formalna pravica žensk do glasovanja, temveč tudi možnost brezplačnega izobraževanja in vertikalna mobilnost. Šele v socializmu je ženska postala pravno enaka moškemu tako v zakonu kot tudi v drugih oblikah družbenega življenja. Socializem je na tak način oslabil patriarhalno podrejenost žensk, zmanjšal

- 4 S panoramske perspektive se jasneje razbira prežemanje kultur, menjavanje mirnodobnih in vojnih stanj ter narodnostno mešanje na območju zahodnega Balkana, medtem ko etnocentrična oz. nacionalistična retorika ne pride do tolikšnega izraza. Pri iskanju kronološke točnosti je podoba Jugoslavije odvisna od uokvirjanja temeljne zgodovinske celote. Z drugimi besedami, jugoslovanska izkušnja v kontekstu *longue durée* ni toliko diametralno nasprotna, kolikor je drugače poudarjena, če jo preučujemo zgolj v obdobju med letoma 1945 in 1991 ali če jo umestimo v »kratko« 20. stoletje med letoma 1914 in 1989 ali če ji dodamo še »dolgo 19. stoletje« od leta 1789 do 1914. Le v slednji panoramski umestitvi, ko lahko zgodovino zahodnega Balkana precej zanesljivo razmejimo med letoma 1804 in 2006 (od začetka osvobajanja južnih Slovanov v 19. stoletju do točke, ko so dokončno razpadli ostanki Jugoslavije), je socialistična izkušnja prikazana kot poskus pomiritve območja na mejah evropskih velesil.

neenakost med spoloma in ustvaril večjo socialno varstvo za otroke.

Poleg tega samoupravljanje ni absolutno prepovedovalo subkulture mladih, mode in verskih praznovanj. Samoupravna socialistična frazeologija je bila pogosto megla, ki je prekrivala različne vrednote družbenega vsakdanjika v procesu transformacije države, katere meje so bile od začetka šestdesetih let razmeroma odprte. Proces preoblikovanja pionirja v potrošnika je na splošno označen kot trajno sobivanje subkulturnih identitet jugoslovanskega socializma. Na delu so bile fragmentarne kulturne identitete in ne enovita oz. homogena totalitarna identiteta. Vsakdanjik titoizma ni v prvi vrsti pogojen z napetostmi, temveč z nenapisanim dogovorom med neuradno zasebno sfero potrošnikov in uradno socialistično askezo. Pri tem ne smemo pozabiti, da je bila potrošniška kultura kompenzacija za izostalo liberalizacijo (Erdei 2006, 205–241), modernizacija vsakdanjega življenja pa je bila uradna zaveza, s katero se je politični sistem legitimiral.

Težko je reči, ali je večina običajnih ljudi čutila neposredni ideološki pritisk enopartijskega režima. Po eni strani v Jugoslaviji nikoli ni bilo tradicije političnega pluralizma, po drugi pa je bil prodor popularne kulture z Zahoda nekakšno nadomestilo za pluralizem. Medvojni osvobodilni in antifašistični komunistični kapital, močan globalni vpliv levice in omejitve vzhodnega bloka so normalizirali monizem jugoslovanske komunistične stranke. (Kuljić 2011, 9) Strah pred strankarskim pluralizmom je bil deloma upravičen, saj se je politična elita bala ponovne vzpostavitve mednacionalnih konfliktov v Jugoslaviji. »Šele tektonske spremembe na prehodu v devetdeseta leta z osamosvajanjem republik, demokratizacijo in

večstrankarskim sistemom ter razpadom Jugoslavije so porušile politične sanje partijske elite. Socializem je bil spontano in skoraj čez noč razumljen kot anahronistično enoumje, ki je ostal zanimiv le socialnemu dnu in nezaposlenim.« (9)

Spomin običajnih državljanov

Čeprav je minilo že okrog trideset let, odkar je razpadla Jugoslavija, ta še vedno živi v spominih njenih nekdanjih prebivalcev. V vseh nekdanjih jugoslovanskih republikah je podoba socialistične Jugoslavije na splošno bolj pozitivna pri običajnih ljudeh, manj pozitivna pa je na uradni državni ravni. Razlike, ki se pojavljajo med nacionalnimi skupnostmi, lahko pojasnimo z odgovorom na vprašanje, v kolikšni meri je bila v posameznih državah naslednicah uspešna družbena preobrazba oz. tranzicija po letu 1991, ali je pri tem prepoznaven določen napredek in kako je vse to vplivalo na navadne ljudi. (Spasić 2012, 577) Uveljavljene in nadgrajene pozitivne podobe preteklosti se po Mehu (2014) kažejo v nostalgiji za Titom, močno socialno državo, medsebojno solidarnostjo in občutkom skupnosti, brezskrbno mladostjo, »jugo rockom«, skupnimi športnimi uspehi, mednarodnim ugledom Jugoslavije, antifašizmom ter na drugi strani zavračanjem »kapitalističnega izkoriščanja« in poudarjenega nacionalizma. Nostalgija in njene izpeljane tematike porajajo veliko zanimanje v sodobni teoretični in družboslovni literaturi, zlasti v postsocialističnem kontekstu. Postjugoslovanska različica nostalgije je še bolj zanimiva zaradi specifičnosti jugoslovanskega socializma in skozi odgovarjanje na vprašanje, kako je omenjeni socializem izginil med jugoslovanskimi vojnami in z razpadom države. (Marković 2007)

Z vsa raznolikostjo raziskovalnih tem in teoretičnih poudarkov imajo vse sodobne raziskave o nostalgiji skupno nit, ki jo opredeljuje novo intelektualno ozračje in se izrazito razlikuje od starejših, t. i. modernističnih analiz tega pojava. Novejši pristopi izhajajo iz domneve, da nostalgije ni mogoče omejiti le na osredotočenje na preteklost ter hrepenenje po nepovratnem in izgubljenem, saj vsaka oblika nostalgije vedno razkriva tako odnos do sedanjosti kot tudi možne vizije prihodnosti. (Spasić 2012, 578) Na tak način nostalgija postane potencialno produktivna, saj služi kot podpora razvoju kritične zavesti in strategiji nasprotovanja *statusu quo*. Spasićeva (579) ugotavlja, da v hevrističnem smislu »zagotavlja nostalgija raziskovalcu nekakšno okno, skozi katero vidi razliko med proglašnim postsocialističnim rajem ter dejanskimi izkušnjami ljudi v tranzicijskih družbah«. Vsebina spominov na življenje v Jugoslaviji je enaka kot v drugih študijah jugonostalgije in drugih oblikah spomina, v katerih se opisuje nasprotje s sedanjo resničnostjo. Nekdanje življenje se retrospektivno opisuje kot bogato z materialnimi dobrinami, varnimi delovnimi mesti, široko in enako dostopnostjo do eksistenčno pomembnih storitev, ki so danes deloma privatizirane in razdrobljene (stanovanjska politika, zdravstvo, sociala, izobraževanje), kakovostjo medsebojnih odnosov ter splošno stabilnostjo – gre za predvidljivost in zanesljivost okvira, v katerem so lahko posamezniki načrtovali svoje življenje.

Sklicevanje na preteklost je pri ljudeh tesno povezano s časovno delitvijo na »včasih« in »zdaj«. Označevalec »zdaj« lahko zajame zelo široko obdobje: lahko je danes, včeraj ali pred petimi leti. Prav tako tudi »včasih« lahko pomeni preteklost pred dvajsetimi ali štiridesetimi leti. Tu se zastavlja pomembno vprašanje, koliko so ljudje ponotranjili zgodo-

vinske prelome v vsakdanjem življenju. Pripovedovalci se časovno orientirajo po lastnem družinskem življenju, prelo-mnicah, kot so poroka, smrt soproga ali sorodnika, rojstvo otroka ipd. Dogodki v preteklosti so časovno neurejeni in mobilni, ljudje jih predstavljajo glede na situacije, v katere vstopajo, in položaje, s katerih govorijo. Ciklično dojema-nje časa se prepleta z linearnim konceptom dominantne pripovedi. Hkrati pa je linearnost konkretizirana, očitna in občutena (tudi) v staranju in delovni dobi, ki se zaključí z upokojitvijo. (Vodopivec 2006)

Nekatere razlike v odnosu do pomembnosti posameznih elementov se kažejo v dejstvu, da je v tej strukturi še posebej pomembna moralna dimenzija – Jugoslavija tistega časa je v spominih ljudi prostor etičnega življenja, ki je v skladu z normami človečnosti in človeškega dostojanstva. Ravno pripadnost in solidarnost sta pogosta razloga, zaradi katerih se ljudem toži po Jugoslaviji. Po drugi strani pa se vidik kozmopolitizma (navidezno medetnično sožitje v državi in odprtost do zunanjega sveta), ki ima v drugih študijah pomembno vlogo, pojavlja zgolj v manjši meri. Ne glede na to, kakšni so relativni poudarki osebnostnih rekonstrukcij, so te izredno konsistentne. Nostalgичne pripovedi vedno delu-jejo na podoben način – kot govor o preteklosti in obenem kritika sedanjega trenutka (Velikonja 2003, 24): »To ni samo kritika sedanjosti, temveč tudi – in morda predvsem – po-trditev tistih preteklih, danes zapostavljenih vrednot, ki po-vezujejo ljudi, kot so socialna pravičnost, skupno lastništvo, zdravstvena in socialna varnost, družbena solidarnost itd.«

Koncept nostalgije pomeni vrnitev k »staremu« in dajanje prednosti tradiciji in ne spremembam. Kot so opazili skoraj vsi raziskovalci jugoslovanske nostalgije, opazovanci pogre-

šajo tako skupno preteklost in vsakdanje življenje v nekdanji Jugoslaviji kot tudi upanje na idejo za prihodnost, za nenehen napredek in izboljšanje, ki je bil vgrajen v temelje razumevanja te državne oblike skupnega življenja. (Spasić 2012, 580) Socialistična Jugoslavija je bila ustanovljena kot »večno nedokončan projekt, kot unikum v svetovnem merilu, nekaj, kar je bilo bolje kot karkoli drugega ter nekaj kar si nenehno prizadeva za boljše, za samoidentiteto Jugoslavije namreč ni bilo meja.« (580) Dejstvo, da je bil napredek zasnovan ideološko in izven realnih zmožnosti (npr. s petletkami), ni bilo toliko pomembno, kot je bilo pomembno nasprotje prazni, depresivni vsakdanjosti, ki se univerzalno doživlja kot brez prihodnosti. Obzorje prihodnosti je tako uničeno v smislu utopičnega lepšega jutri. Ta prihodnost, ki se nam izrisuje, je prihodnost slabšega in ne nekaj, kar žene ljudi naprej. (Velikonja 2010)

Idealizirani selektivni spomin

Življenje v Jugoslaviji je bilo usmerjeno v prihodnost, brez »težav« v vsakdanjem življenju, ne zgolj v smislu ponavljanja enakega, temveč tudi gibanja proti nečemu – boljšemu, večjemu in naprednejšemu. Motiv izgubljene prihodnosti se lahko primerja v povezavi s sedanjo komercializacijo jugonostalgije. Zmanjševanje pomena in sentimentalizacija potencialno nevarnih spominov jemlje politično ostrino in jih spreminja v nekakšno blago, s katerim se da služiti. (Luthar in Pušnik 2010) Toda česar kapitalizmu primanjkuje, je socializem imel, to je utopija, kolektivna želja po boljši prihodnosti. Če je bila takratna vera v prihodnost naivna, je sodobna nostalgija pretirano romantična v prikazovanju ne vedno lepe preteklosti. (Velikonja 2010)

V sodobnih predstavah se nova nostalgичna pripoved konstruira predvsem za obdobje socialistične Jugoslavije. V diskurzu ne najdemo enako izrazite nostalgije za Avstro-Ogrsko, čeprav je bil povratek v srednjeevropsko okolje posebej izpostavljen prav v obdobju osamosvajanja Slovenije in Hrvaške. (Meh 2014) V slovenskem prostoru do Jugoslavije vlada ambivalenten odnos: na eni strani se pojavljajo jugofobni in protisocialistični diskurzi, ki jih je zaznati predvsem v politični retoriki, na drugi strani pa se predvsem v popularni kulturi odraža pozitivna vloga Jugoslavije, socializma, Tita in partizanstva, neke vrste jugofilija, pri čemer lahko trdimo, da gre za simbolno uravnoteževanje negativno-pasivnega in emancipatornega jugoslovanstva. (Meh 2014) Od konca osemdesetih let se v dominantnih diskurzih pojavljajo skoraj izključno negativne podobe o Jugoslaviji in njeni različici socializma: od politične retorike, medijskih poročil in popularne kulture do negativnih stereotipov o Jugoslaviji, obsojanja takratnih časov in demoniziranja antifašizma.

Novo jugoslovanstvo ali »novi jugoslavizem«, kot ga poimenuje Mitja Velikonja (2013), pomeni konstrukcijo imaginarne oz. namišljene Jugoslavije. Takšna Jugoslavija dejansko nikoli ni obstajala, saj gre za njeno konstruirano podobo, za imaginarij nečesa, česar ni bilo. Tu lahko prepoznavamo vzporednice z drugima dvema »ideologijama drugosti«, orientalizmom in balkanizmom. (Halpern 2005, 25–27) Novi jugoslavizem ne govori o Jugoslaviji, temveč o tem, kako si jo drugi predstavljajo. Čeprav je bil jugoslavizem v 19. stoletju še povezovalna ideologija, ki je temeljila na političnem povezovanju, združevanju in osvoboditvi izpod tuje imperialne nadoblasti (avstrijske, madžarske, turške), je bil to ideološki, politični in kasneje tudi kulturni projekt. Stari jugoslavizem

je bil »zediniteljska ideologija«, ki je prerasla tudi v politični proces. (Pirjevec 1995, 5–30)

Ob vseh razlogih za kritičen odnos do sedanjosti in racionalno zasnovanost pozitivne podobe socialistične preteklosti so spomini na Jugoslavijo vsekakor obremenjeni, pomenijo idealiziran selektivni spomin, ki se spominja samo tistega, kar je bilo dobro, slabosti nekdanje resničnosti pa najraje zamolči. (Spasić 2012, 582) Tudi drugi raziskovalci menijo, da »Jugoslavija znotraj jugonostalgije kot taka nikoli ni obstajala, je le njena utopična simulacija – Jugoslavija, kakršna bi morala biti, je dežela sanj, brez vseh napak in slabosti«. (582) To sicer ni golo idealiziranje, ki je značilno za vsako nostalgijo, temveč tudi njen edinstven »lokalni« vidik. (Velikonja 2005) Kot ugotavlja Velikonja (27), je dejstvo, da v pozitivnih spominih običajnih ljudi redno izginjajo osemdeseta leta s svojo krizo, pomanjkanjem, naraščajočo brezposelnostjo in ideološko zmedenostjo, saj »jugonostalgija ne pomeni toliko hrepenenja po neki realni preteklosti, temveč je to nekakšno hrepenenje za željami in sanjami, ki so bile včasih mogoče«. Novi jugoslavizem je pogled za nazaj, časovna konstrukcija Jugoslavije za nazaj. Tudi v tej obliki ideologije drugosti ne gre za odraz takratnega resničnega stanja, temveč za to, kako si prebivalci, celo generacije, ki niso živele v nekdanji Jugoslaviji, *a posteriori* predstavljajo to državo, partizanstvo, Tita in socializem. Prav generacijske razlike prinašajo različne podobe nekdanje Jugoslavije, ki so nekoč delovale dokaj homogeno. Znani so celo paradoksalni primeri številnih spominov in čustvene navezanosti na Tita in Jugoslavijo med najmlajšimi državljani nekdanjih republik, ki so rojeni po razpadu Jugoslavije. To je eden izmed paradoksov jugonostalgije in morda eden od njenih najzna-

čilnejših potez v primerjavi s socialističnimi nostalgijami v vzhodni Evropi. (27)

Najočitnejša praznina v nostalgičnih pripovedih, ki jih ugotavljajo različne študije, je povezana s politično nesvobodo enopartijskega sistema in oblikami kršenja integritete posameznikov. V spominih običajnih ljudi se prav tako redko omenja, da se je zaradi tranzicijskih težav pozabilo na ideološki monizem. (Kuljić 2009, 9) Kar je velikokrat zamolčano, predstavlja tisti »drugačen« vsakdan malega človeka: represija, zapiranje oporečnikov, sistematično kršenje človekovih pravic, nesvoboda tiska, govora in političnih pravic, kršitve verske svobode, odpuščanje »neprimernih« ljudi iz služb ali njihovo diskriminiranje v primerjavi z drugimi. Zadušene ideje o osamosvajanju posameznih narodov so povzročile naraščajoče nacionalne frustracije, ki so v devetdesetih letih izbruhnile v sovraštvu in vojnih spopadih. Česar običajni ljudje niso mogli kupiti v lokalnih trgovinah, so bile stvari, ki so bile le nekaj kilometrov stran čez severno in zahodno mejo dostopne vsakemu. Tu je vredno omeniti še gospodarsko zaostajanje, zatiranje svobodne gospodarske pobude, nizko kupno moč ter odnos miličnikov in carinikov ob prehodu meje. (Spasić 2012, 585) Sodobno politično prikazovanje preteklosti v podobi totalitarnega sistema postavljajo nekateri pod vprašaj prav s svojim spominom. Ne gre za to, da bi se pripovedovalci spraševali o ideji pretekle totalitarne represije ali avtokracije, temveč s svojimi zgodbami slikajo preteklost še v drugih odtenkih. (Vodopivec 2006)

Prav tako se v splošni razpravi o dometu postsocialistične nostalgije neupravičeno pozablja na še en vidik – sodobni globalni kontekst. Nostalgične pripovedi zagotovo niso

edinstvene le v Sloveniji in nekdanji Jugoslaviji ali v preostalem postsocialističnem svetu. V dobi postindustrializacije, postmodernizma in vse večje negotovosti je čutiti pogrešanje nekdanjih t. i. boljših časov tudi v razvitem zahodnem svetu, kjer socializma niso izkusili. V sedanjih nestabilnih in negotovih razmerah se pravzaprav ni težko spominjati nekdanje socialne varnosti, blagostanja, skrbi za posameznika, nad katero je bdela družbena skupnost kot država, in možnosti zanesljivega načrtovanja lastnega življenjskega projekta. (2006) V sodobnem času se vzpostavlja spomin na socialistično preteklost, ki utemeljuje takšna pričakovanja in zahteve v spremenjenem socialnem okolju. Po eni strani tak spomin krepi občutke kolektivnosti in s tem stopnjo solidarnosti v nasprotju z državo in njeno politiko, po drugi strani pa prav zaradi takega spomina ljudje pričakujejo večjo zavzetost upravno-administrativnega sistema. (2007)

Zaključek

Študije postsocializma opozarjajo na vlogo in pomen socialistične preteklosti v sedanjosti. Ob tem velja opozoriti, da ob dokazovanju kontinuitete med socializmom in postsocializmom ne spregledamo dejstva, da je preteklost preoblikovana in konstituirana kot odgovor na sodobna vprašanja. Raziskovanje načinov, kako se posamezniki spominjajo preteklih dogodkov oz. kako z dejanji v sedanjosti reinterpreterirajo preteklost, je pomembno za razumevanje sodobne družbene dinamike in družbenih identifikacijskih procesov. (2006) Ljudje v specifičnih situacijah in odnosih oblikujejo konkretne podobe preteklosti, ki legitimirajo njihove sodobne položaje in socialne vezi med njimi. Redefinicija družbenega spomina je povezana z redefinicijo osebne

in skupinske identifikacije, je fluidna in situacijsko prilagodljiva. Koncept družbenega spomina tako razlikujemo od nacionalnega spomina, ki na osnovi skupnih vsakdanjih spominjanj razlaga dominantno zgodbo, kjer protislovja in napetosti poenoti zaključena zgodba.

Treba si je torej postavljati vprašanja o tej isti preteklosti in sedanjosti, ki to preteklost predvsem obsoja. Trdimo, da ima emancipatorna nostalgična pripoved element, ki opozarja tudi na današnje pereče probleme, ki naj bi bili v Jugoslaviji bolje rešeni: zaposlovanje mladih, brezposelnost, socialne pravice, solidarnost, stanovanjska politika ipd. »Ideologija potrošniške in postmoderne družbe temelji na tem, da prihodnosti ni. Vse je samo tukaj in zdaj. Četudi ostanemo samo na nivoju utopičnega diskurza, se zdi pomembno to, da se sploh razmišlja o alternativah in drugačnih možnostih od obstoječih. To je vedno prvi korak možnih sprememb.« (Meh 2014)

Po propadu evropskega socializma se je bistveno spremenil tudi okvir spomina in smisel družbene korektnosti. Toda spominska prihodnost socialistične Jugoslavije je negotova. Spomin na to obdobje ni statično, ne le zaradi sprememb znotraj kapitalizma, ki vrednoti socializem, temveč tudi zaradi dejstva, da ima vsaka generacija nove izkušnje in zato drugačen pogled na preteklost. (Kuljić 2011) Kakršnakoli bo nova zgodovinska slika tega obdobja, je »potrebno predpostavljati visoko stopnjo zgodovinskosti, hermenevtične strpnosti in empatije, preiščljeno in niansirano sociološko-zgodovinsko ločevanje ključnih in nepomembnih družbenih procesov, in nenazadnje, čeprav hipotetično, nujno filozofsko-zgodovinsko dialektično vizijo razvoja«. (14–15)

Reference

Bučar, France. 2011. Čas velikih sprememb. Radovljica: Didakta.

Čepič, Zdenko. 2006. Politika življenjske ravni v prvem desetletju socializma v Jugoslaviji. Prispjevki za novejšo zgodovino 46, št. 1: 397–411.

Erdei, Ildiko. 2006. Odrastanje u poznem socijalizmu: Od pionira malenih do vojske potrošača, V: Devijacije i promašaji: Etnografija domačeg socijalizma, 205–241. Ur. Čale Feldman. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Gal, Susan; Kligman, Gail. 2000. The Politics of Gender after Socialism: A Comparative-Historical Essay. Princeton: Princeton University Press.

Halpern, Joel M. 2005. Yugoslav Socialism and its Aftermath as Viewed Through the Lens of Personal Experiences in the Balkans, 1953–2004. Glasnik SED 45, št. 4: 25–37.

Hann, Chris M. 1992. Social Anthropology and Socialism: Socialism, Ideals, Ideologies and Local Practice. London, New York: Routledge.

Kaučič, Karmen. 2010. Nostalgija po nedoživetem, nostalgija po socializmu med mlado generacijo. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kladnik, Ana. 2013. The Formation and Development of the Socialist Town in Yugoslavia and Czechoslovakia, 1945–1965 = Oblikovanje in razvoj socialističnega mesta v Jugoslaviji

in na Češkoslovaškem, 1945–1965. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Kuljić, Todor. 2007. Was Tito the Last Habsburg? *Balkanistica* 20: 85–100.

Kuljić, Todor. 2009. *Oblici lične vlasti: Ideologija i organizacija uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba*. Beograd: Službeni glasnik.

Kuljić, Todor. 2011. *Sećanje na titoizam, između diktata i otpora*. Beograd: Čigoja štampa.

Luthar, Breda; Pušnik, Maruša. 2010. *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington DC: New Academia Publishing.

Marković, Predrag J. 2007. *Trajnost i promena: društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*. Beograd: Službeni Glasnik.

Meh, Nina. 2014. *Novi jugoslavizem ali kako si mlajše generacije predstavljajo Jugoslavijo*. Intervju z dr. Mitjo Velikonjo o novem jugoslavizmu v sodobni slovenski popularni glasbi. *Multimedijski center Radiotelevizije Slovenija*, 14. avgust 2014. <https://www.rtvsllo.si/kultura/drugo/novi-jugoslavizem-ali-kako-si-mlajse-generacije-predstavljajo-jugoslavijo/344023> (pridobljeno 4. 4. 2019).

Pirjevec, Jože. 1995. *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa.

Pittaway Mark. 2003. *Everyday Socialism, States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945–1965*. The Open University Conference Centre, London, 24.–26. april 2003. <https://www.hsozkult.de/event/id/termine-1544> (pridobljeno 6. 4. 2019).

Spasić, Ivana. 2012. Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija* 54, št. 4: 577–594.

Velikonja Mitja. 2003. *Mitografije sedanjosti: študije primerov sodobnih političnih mitologij*. Ljubljana: Študentska založba.

Velikonja, Mitja. 2009. *Titostalgia: A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Velikonja, Mitja. 2013 *Rock'n'retro: novi jugoslavizem v sodobni slovenski popularni glasbi*. Ljubljana: Sophia.

Vodopivec, Nina. 2006. *Antropološka analiza konstrukcije preteklosti in pripadnosti: primer Predilnica Litija*. Doktorska disertacija. Ljubljana: ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij.

Vodopivec, Nina. 2007. *Labirinti postsocializma*. Ljubljana: ISH.

Vodušek Starič, Jerca. 1983. *Začetki samoupravljanja v Sloveniji: 1949–1953*. Maribor: Založba Obzorja.